

IJTIMOYIY VA IQTISODIY GEOGRAFIYA FANLARINING O'ZARO MUTTANOSIBLIGI VA AHAMIYATI

Dehkanova Nodiraxon Nosirovna

Farg'ona viloyati Furqat tumani 25-o'rta ta'lim maktabining Geografiya va
iqtisodiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani shakllanishi va rivojlanishi hamda uning tarmoqlanish jarayoni to'g'risida mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, tabiiy geografiya, aholi, hududiy mehnat taqsimoti (HMT), rayon.

Geografiya fani ham kishilarning atrof – muhitga bo'lgan qiziqishlar orqali yuzaga keldi. Bu haqda dastlab, qadimgi yunon olimi, ushbu fanning otasi Eratosfen aniq ma'lumot berdi, "geografiya" terminini ilk bora fanda ishlatdi. Strabon ham geografiya to'g'risida 17 ta kitob yozib, juda ko'p ma'lumot qoldirdi. Biroq XV-XVIII asrlarga kelibgina, ya'ni "buyuk geografik kashfiyotlar" davrida, bu fan ayniqsa juda tezlik bilan rivojlanib ketdi. Ushbu jarayon dunyoning barcha joylari o'rganilib bo'lguncha davom etdi.

Geografiya ham fundamental fanlar qatoriga kirganligi uchun, jamiyat rivojini usiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Biroq so'nggi yillarda, dunyo miqyosida, shular qatori yurtimizda ham bu fanga bo'lgan qiziqish susayib ketdi, aniqroq aytganda, jahonda, ayniqsa yurtimizda rivojlanishi sekinlashib qoldi. Mamlakatimizda geografiya fanining bunday holga tushib qolmasligi uchun zamonaviy nazariya va metodikalar bilan boyitish zarur. Bu borada qilinayotgan ishlar juda kamligi sababi ko'pchilik fanlar kabi, bu yerda ham (to'g'ri ma'nodagi) raqobatning sustligidir. Boshqa fanlar qatori bu yerda ham differensiya jarayoni to'xtovsiz davom etmoqda, ammo integratsiya (birlashish, hamkorlik) ancha orqada qolmoqda. Natijada geografiyaning tarixiy yutuqlaridan (landshaft, region yoki mintaq, rayon va boshqalar) boshqa fan vakillari ustalik bilan foydalanishmoqda. Dastlab geografiya fani ichidagi jarayonlar haqida qisqacha to'xtalib o'tsak. Geografiya ya'ni umumiy geografiya (yoki umumiy yer bilimi) ikki yirik guruhga bo'linadi: 1. Tabiiy geografiya 2. Iqtisodiy (va ijtimoiy) geografiya Bulardan biri tabiiy fanlar

qatoriga kirs, ikkinchisi ijtimoiy sohalarga yaqin kelib qolgan, yoki shu yo‘nalish muammolari bilan ko‘proq shug‘ulanyapti. Eng birinchi va asosiy differentsiatsiya jarayoni ham mana shu yerda kuzatiladi va bu geografiya fanidagi ilk uzilish bo‘lib hisoblanadi. Boshqa fundamental fanlarda bo‘lganidek, geografiya ham zamon bilan hamnafas rivojlanib bormoqda, yangidan – yangi yo‘nalishlar vujudga kelmoqda. Biroq asosiy jihatni esdan chiqarmaslik lozim, bular o‘zining asosi, o‘zagi bo‘lmish tabiiy geografiyadan uzoqlashib bormoqda. Boshqa geografiyaga yaqin fanlar qatori iqtisodiy geografiya ham usiz (tabiiy geografiyasiz) rivojlana olmaydi. Sababi tabiiy geografiya (oliy o‘quv yurtlarida “umumiy yer bilimi” o‘qitiladiki, tabiiy geografiyaning asosiy barcha tushunchalari mana shu fan orqali o‘rgatiladi) barcha geografiya fanlari uchun fundament vazifasini bajaradi. O‘z navbatida geografiyani zamonaviy fanlar qatoriga qo‘shgan, uni iqtisodiyotga, ishlab chiqarishga, ayniqsa insonga yaqinlashtirgan tarmog‘i bu iqtisodiy yoki iqtisodiy va ijtimoiy geografiyadir. Demak ikkalasi bir – biriga chambarchas bog‘langan, biri ikkinchisini taqozo etadi, keyingisi oldingisiz rivojlana olmaydi.

O‘zi iqtisodiy geografiya qachon paydo bo‘lib qoldi? Amaliy jihatdan ushbu fan XIX asrda, Germaniyada vujudga kelgan bo‘lib, u nemis kameral statistikasi, ingliz tijorat geografiyasi (kommercheskaya geografiya) hamda eng asosiysi Fransiya (va Rossiya) regional geografiyasi (peysaj) asosida shakllandi va rivojlana boshladi. Bundan taxminan bir asr oldin (1760 y.) rus olimi M.V.Lomonosov ushbu atamani fanda birinchi marta ishlatgan edi. Nazariy jihatdan esa iqtisodiy geografiya yer yuzida inson paydo bo‘lgandan (tabiiy geografiya esa yer shakllangandan) so‘ng vujudga kelgan deb hisoblash mumkin. YA’ni odamzod tabiatdan, iste‘mol maqsadi uchun foydalana boshlashi bilan iqtisodiy geografiya (aniqrog‘i iqtisod hamda uning hududiy xususiyatlari) shakllana boshlagan edi. Garchi odamlar dastlab, hech narsa yaratmagan, ishlab chiqarmagan, tabiatdan faqat tayyor mahsulotlarni olgan bo‘lsa ham, ma’lum bir (geografik) qonuniyatlar asosida hayot kechirishgan. Masalan: har bir kishi bir umr yashashi, hayot kechirishi uchun (u paytda o‘rtacha umr ko‘rish yoshi taxminan 20 – 25 lar atrofida bo‘lgan) unga 500 gektar yer kerak bo‘lgan, kuniga 30 – 35 km yo‘l bosishga majbur bo‘lishgan [1]. Iqtisodiy geografiyani aholi bilan bog‘liq bo‘lgan jihati, ushbu fanning asosida, markazida inson yoki aholining turishidir. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, bu fan geografiyani, insonga, jamiyatga yaqinlashtirdi. Umuman olganda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning o‘zi ham uchta asosiy bo‘limdan iborat (A.Soliyev).

Iqtisodiy geografiya: sof iqtisodiy geografik masalalarni o‘rganadi. Bularga sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi va boshqalarni kiritish mumkin. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya: iqtisodiy geografiyani insoniyat bilan bog‘liq muammolarini o‘rganadi: aholiga xizmat ko‘rsatish sohalari geografiyasi, aholi manzilgohlari geografiyasi, shaharlar geografiyasi, qishloq joylari geografiyasi va hok. Sotsial geografiya: Sotsial geografiya tor ma‘nodagi ijtimoiy geografiya bo‘lib, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bu yo‘nalishida, insonni, jamiyatni hududlarga bog‘liq holda o‘rganadi. Bular: tibbiyot, din, jinoyat, fan va ilmiy tadqiqotlar geografiyasi va boshqalar. Fanda aslida to‘rtinchi tarmoq ham mavjud va u oldinroq paydo bo‘lgan. Bu siyosiy geografiya (dastlab harbiy geografiya deb atalgan) bo‘lib, u ham bir necha tarmoqlarga bo‘linadi. Bular, elektoral (saylovlar) geografiya, limologiya (chegaralar haqidagi fan), konfliktologiya va boshqa yo‘nalishlardan iborat. Bir vaqtlari geografiya ham siyosiy yoki harbiy geografiyaning ichida vujudga kelgan.

Shu o‘rinda bir qiziq holatni kuzatish mumkin. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya umumiy geografiyani odamga, aholiga qanchalik yaqinlashtirgan bo‘lsa, sotsial geografiya jamiyat hayotiga yanada chuqurroq kirib borganligini qayd qilish lozim. Aynan mana shu uchinchi bo‘lim o‘zining asosidan, bazisidan ajralgandek ko‘rinmoqda, go‘yo. E’tibor bering o‘y – xayollar geografiyasi, xulq – atvor geografiyasi, sport geografiyasi va hok. Bizda ushbu yo‘nalishlar o‘rganilgani yo‘q, ammo XX asrning o‘ttizinchi yillaridayoq iqtisodiy geografiyaning asoschilaridan biri N.N.Baranskiy “iqtisodiy geografiya insonni nafaqat ishlab chiqarishdagi ishtiroki, yashash sharoiti va faoliyatini, balki uning o‘y – xayollarini o‘rganishi lozim” deb aytgan edi (“geologiyadan ideologiyagacha”). Bizda hali bu borada ko‘zga tashlanarli ishlar qilingani yo‘q, borlarini ham faqat shu sohani mutaxassislari yaxshi tushunishi mumkin, boshqalar esa bu yo‘nalishlarni geografiyaga tegishli emas deb hisoblashadi. Umuman ushbu sohalarni o‘rganish uchun talabning o‘zi ham yetarli emas. Yuqorida ta’kidlanganidek iqtisodiy geografiya bevosita aholi bilan bog‘langan, uning diqqat – markazida inson va u bilan bog‘liq omillar turadi (o‘zi ishlab chiqaradi, o‘zi iste’mol qiladi). Demak bu fan uchun inson yoki aholining o‘rni be’qiyos, shuning uchun uni o‘rganadigan alohida “aholi geografiyasi” fani vujudga kelgan. O‘z navbatida aholi geografiyasi ham bir necha qismlarga bo‘linadi (etnogeografiya, geodemografiya, aholi manzilgohlari geografiyasi va boshqalar). Aholi manzilgohlari geografiyasi

nisbatan avvalroq o'rganilgan bo'lib, u o'z navbatida ikki yirik tarmoqqa shaharlar va qishloq joylari geografiyasiga bo'linadi. Bularning ichida shaharlar geografiyasi dunyo miqyosida, shu jumladan respublikamizda ham ancha yaxshi tadqiq etilgan. Geodemografiya aholi geografiyasining muhim qismi bo'lib, zero u aholini miqdoriy jihatdan rivojlanishini, ya'ni takror barpo bo'lishini o'rganadi. Chunki, aholi soni muntazam ravishda o'zgarib, o'sib borgan. Ana shunday keskin o'zgarishlardan biri, aholini keskin ko'payishi, yoki demografik revolyutsiya (inqilob)dir. Milodning boshigacha bo'lgan davrda ushbu jarayon asosan ikki marta sodir bo'ldi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya yanada ijtimoiylashib quloqch yoyib rivojlanib bormoqda. Ammo sof iqtisodiy geografik tadqiqotlar biroz susaygandek, sekinlashgandek go'yoki. Bunga sabab esa birinchidan qaysidir ma'noda unga ehtiyojning kamligi bo'lsa, ikkinchidan shu bilan bog'liq ravishda fanning o'qitilish jarayoniga etiborning ozligidir. Ayniqsa, maktab darsliklarida u faqat tasviriy fan bo'lib, asosiy qonuniyatlari to'g'risida umuman so'z yuritilmagan. Uning amaliy ahamiyati haqidaku gapirma ham bo'ladi. Shuning uchun o'rtada katta tortishuv boshlangan. Geografiya (iqtisodiy va ijtimoiy geografiya) o'zi qanday fan? Tasviriymi yoki amaliy? Geografiya fani atrofdagilar uni amaliy deyishsa, boshqalar faqatgina tasvirlab beruvchi fan deyishmoqda. Shubhasiz u amaliy, ammo bizningcha esa bu fan ham tasviriy, ham amaliy fandır, ya'ni har doim tasviriydan amaliyga aylanib boradigan fan desa ham bo'ladi (avval tasvirlaydi, so'ng amaliy ish bajaradi).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баранский Н.Н. Избранные труды. Научные проблемы географии. — М.: Мысль, 1980.
2. Дэн Э.М. «Курс экономической географии» (1924)
3. Khakimov, S. R., & Sharopov, B. K. (2023). Educational Quality Improvement Events Based on Exhibition Materials in Practical Training Lessons. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education, 1(2), 5-10.
4. Yuvmitov, A., & Hakimov, S. R. (2021). Influence of seismic isolation on the stress-strain state of buildings. Acta of Turin Polytechnic University in Tashkent, 11(1), 71-79.

5. Шаропов, Б. Х., Хакимов, С. Р., & Рахимова, С. (2021). Оптимизация режимов гелиотеплохимической обработки золоцементных композиций. Матрица научного познания, (12-1), 115-123.
6. Ювмитов, А. С., & Хакимов, С. Р. (2020). ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СЕЙСМОИЗОЛЯЦИИ НА ДИНАМИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗДАНИЯ. Acta of Turin Polytechnic University in Tashkent, 10(2), 14.
7. Hakimov, S., & Dadaxanov, F. (2022). STATE OF HEAT CONDUCTIVITY OF WALLS OF RESIDENTIAL BUILDINGS. Science and innovation, 1(C7), 223-226.
8. Yuldashev, S., & Hakimov, S. (2022). ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ТЕБРАНИШЛАР ҲАҚИДА. Science and innovation, 1(A5), 376-379
9. Хакимов, С. (2022). АКТИВ ВА ПАССИВ СЕЙСМИК УСУЛЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ. Journal of Integrated Education and Research, 1(2), 30-36.